

Վ Ա Ն Ա Յ Ծ Ո Վ Ա Կ Ը

ՏԻԳՐԱՆ ՓԻՐՈՒՄԵԱՆՑԻ

Հայաստանի երեք նշանաւոր լճերից կամ, ինչպէս ասում էին՝ հին ժամանակ՝ ծովերից՝ ես ամենից շատ սիրում եմ Վանայ ծովը։ Վաղ ժամանակներում սակոչւում էր «ծով Բզնունեաց» կամ «ծով Ախթամարաց», իսկ այսօր յայտնի է ամեն տեղ միմիայն «Վանայ ծով» անունով։

Ես սիրում եմ աւելի այդ, քան Հայաստանի մնացած երկու, այսինքն Սևանայ և Ուրմիոյ ծովերը։

Եւ ահա՛ թէ ինչու։

Երբ անց ես կենում Սևանայ ծովի կողքով՝ սիրտդ, ճշմարիտ է, բացւում է, դիտելով այդ պարզ ու հանդարտ ջրային տարածութիւնը, նրա շրջակայ լեռները և միջի համանման կղզեակը իւր վանքով։ Այդտեղ մի կարօտալի ու ակորժալի շունչ ես քաշում, ձգնելով մաքրել, որքան հնար է, թոքերիդ այն ահագին թոյնը, որ լցրել է այնտեղ Երևանի ամբողջ ճանապարհին կէս արշին խորութեամբ կանգնած փոշին։ Այդտեղ, վերջապէս, միտդ են գալիս այն համեզ «իշխան» և «գեղարքունի» ձկները, որ միմիայն այդ ծովիցն են ստացւում ու նրանց վայելողների լեզուն զգամազին կպցնում։

Այդ ամենը, անշուշտ, լաւ է, բայց քիչ է...

Երբ ոտդ դնում ես Պարսկաստանի այն մասը, որ կոչւում է Ադրբէյջան և ուր գտնւում են Խոյն, Սալմաստն և Ուրմին, — ամեն մի լեռնոտ տեղից նկատում ես տխուր, մուգ-կապույտ Ուրմիոյ ծովը։ Այդ կապտութիւնը շատ աչքի ընկնող է ու անսխորժ։ Դա մի պատկեր է, որին չէ դիպել նկարիչ-արւեստադէտի քնքոյշ մատը, այլ որի վրայ քսմւել է միայն մի անճաշակ ներկարարի կոշտ-կոպիտ

վրձինք: Մովի շուրջը նկատում ես լերկ ու բիրտ քարեր, խոսյանացած ու ամայացած վայրեր, որոնք սփռում են այդ սև-լեզակ ջրի վրայ իրանց ժահահոտ մեռելութիւնը... Լճի մէջ երևում են նաև երկու, երեք կղզիներ, նոյնպէս աւեր ու անհիւրընկալ, բայց անշուշտ լաւ ապաստարաններ բուերի, ագռաւների, օձերի, մողէսների ու ամենատեսակ սողունների...

Ձգում ես, որ այդ ջուրը չէ կարող կեանք ունենալ ու կեանք տալ ուրիշներին. նա մեռած է:

Եւ արդարև, Ուրմիոյ ծովում ձուկ չը կայ:

Բայց բոլորովին այլ պատկեր է ներկայացնում Վանայ ծովը:

Մինչդեռ Սևանայ ծովի ջուրը անգոյն—պարզ է որպէս ցող, իսկ Ուրմիայինը՝ թանձր—գունաւոր որպէս լեզակ,—Վանայ ծովը պայծառ-կապոյտ է որպէս երկինք: Նա թափանցիկ է, նա խորանդր է որպէս անմահութիւն: Եւ նա այդպէս է՝ որ կողմից որ նայէք, կ'ուզէք հեռուից, կ'ուզէք մօտից, կ'ուզէք դրսից, կ'ուզէք ներսից: Նաւի մէջ նստած, դուք տեսնում էք երեսուն արշիւից աւել խորութեան մէջ ծովայատակի փոքրիկ գոյնզգոյն խիճերը որպէս ձեր ափի վրայ: Մի սքանչելի երևոյթ է տեղի ունենում, երբ մենք կանդնում ենք այդ ջրի ափին արևածագին կամ արևամտին, այսինքն այն միջոցին երբ երկնքի մեծ լուսատուն գգւում ու շոյում է իւր առաջին կամ վերջին մեղմ ճառագայթներով անխռով ծովակի փափլիկ գանգուրները: Մի կատարեալ հրաշք է տեսնել թէ ինչպէս ջրի մի ահագին տարածութիւն կերպարանափոխւում է իսկոյն անթիւ անհամար ժպտող շրթունքների, լուռ, համեստ, շնորհալի ծիծաղ արտայայտող բիւրաւոր վարդագոյն բերանների...

Եւ սուրբ Գրիգոր Նարեկացին, հին և նոր հայոց այդ անզուգական, իւր նմանը չ'ունեցող մեծ բանաստեղծը, հմուտ վարպետը բառաստեղծութեան՝ չէր կարող գուցէ աւելի լաւ բառով արտայայտել իւր սիրած ծովակի այդ յատկութիւնը, քան կոչելով նրան «ծիծաղախիտ»...

«Աչքն ծով 'ի ծով ծիծաղախիտ

«Մաւալանայր յառաւօտունս:

Պէտք է տեսած լինել Վանայ ծովը համոզելու համար թէ ո՛րքան խիտ ծիծաղ ունի նա արևի ճառագայթների աղբեղութեան տակ: Եւ քանի՛ սքանչելի է մեր հոգևոր բանաստեղծի այդ սաղացրած մեկնութիւնը:

Ա՛յդպէս է լինում նա իւր հանդարտ ժամանակը:

Իայց եթէ դուք սիրահար էք բնութեան կատաղի երևոյթների՝ կարող էք լիովին բաւականութիւն ստանալ դիտելով Վանայ ծովակի գէղադէզ փրփուրներն ու վայրենի մոռունները՝ նրա ալեկոծութեան միջոցին: Այդ ժամանակ նա այլ ևս իրան նման չէ, նա կորցնում է բոլորովին իր գլուխը:

Ահա կամաց կամաց, բայց յաճախ էլ յանկարծ՝ բոլորովին անսպասելի կերպով՝ բարձրանում է մի խառնափնթոր քամի. ջուրը կորցնում է իր դոյնը, խառնուում, սղտորուում: Ապա նա սկսում է ուժգին կերպով երերալ, ծփալ ու մռնչել... Ալիքները՝ անկարգ ու խառնիխուռն՝ զիզում են իրարու, լեռներ կազմում ու մի ակընթարթում անհետանում, տեղի տալով իրանցից աւելի զօրեղներին: Ջրի մռնչիւններին միանում է քամու անախորժ, վայրագ շվշվոցը, փոշին ու աւազաթողը մթնացնում են ծովեզրի մթնոլորտը և այն համեստ, ծիծաղախիտ հայելին մի բաբելոնեան խառնակութեան վերածում:

Պատահում է— և համարիա թէ միշտ — որ ճիշդ այդ բոպէին տասնեակներով առագաստային նաւեր են լողում ծովակի ամենախոր ու վտանգաւոր տեղերը: Ի՞նչ պէտք է անեն արդեօք այդ միջոցին նաւաւարներն ու նաւորդները:— Երկուսից մէկը:

Եթէ նաւը լցւած է միմիայն ուղևորներով, սրանք, կորցրած աղատւելու ամեն մի այլ յոյսն ու ճարը, յանձնում են իրանց միմիայն Աստծուն: Ծնկաչոք ու կուրծքը բաղխելով, բարձրացնում են մի սըրտաճմլիկ վայնասուն, մի խառնակ ու բիրտ վրվրլոց, որ խառնուում, խեղդում է տարերքների ընդհանուր թոհ ու բահի մէջ:— «Իէ՛հ, շուտ արէ՛ք, փող վեր եկէ՛ք, — դիմում է բարեպաշտ զգեամբչին» (նաւապետը) իր ուղևորներին— փող վեր եկէ՛ք, որ ս. Գէորգի համար խունկ ու մոմ առնենք, երբ որ ազատւենք Աստուծով էս պատու-

հասիցս: Մի ակնթարթում լսում է աւելի քան հազար անգամ Աստուծոյ անունը և նաւապետի բուռը լցում է պղնձեայ ու արծաթեայ գրամներով:

Եթէ Աստուած լսում է այդ թշւառների աղօթքը ու ազատում նրանց,—այդ փողը հասնում է ծովակի հարաւային ափին՝ Մոկաց սարերում գտնւած Փութկի ս. Գէորգ վանքը: Փութկի ս. Գէորգը շատ զօրաւոր սուրբ է, նա Վանայ ծովակի Պօսէյրօնը, նրա շատուածն է:

Սովորական աղօթքներ ու սաղմոսներ ասում են նաև ամեն ժամանակ, երբ առաջին անգամ ոտը նաւի մէջն են դնում և շատ յաճախ, երբ նաւը արդէն զգալի կերպով սկսում է ափից հեռանալ՝ բոլոր ճանապարհորդները մի սրտառուչ ու լիուլի ձայնով ձենապարհ ճշմարիտս յայտնի մեղեդին են զեղզեղում:

Բայց պատահում է, որ այդ ջերմաջերմ աղօթքների ու սուգ ու շիւանի միջոցին նրանց գլխներին երևում է յանկարծ թաթար կոչւած քամին, որ մի ուժգին ու ձագարածն պտոյտ անելով օգում՝ ընկնում է յանկարծ նաւակի վրայ ու մի ակնթարթում ներքև խրում, ծովակի անդունդը ասնում նրան... Թաթարից ազատւելու միակ հնարն է՝ իսկոյն առագաստի չւանները կտրտելն ու նրան վայր գցելը, բայց թաթարը այնպիսի անասելի արագութեամբ է ներգործում, որ հմուտ նաւավարների խելքն ու ոյժն անդամ թռցնում, կորցնում է: Կործանման մի ուրիշ պատճառը լինում է յաճախ նաև այն, որ ալիքները յանկարծ մեծ քանակութեամբ ջուր են թափում այդ բաց նաւակը, ծանրացնում ու ներքև քշում...:

Իոկ երբ ուղևորների տեղ այդ նաւակները ծանրաբեռնւած են լինում ցորենի ջլալներով, ապրանքի հակներով, փայտ ու ածուխով կամ Կիրաշէնի բրուտների խելապայ—փարչերով,—այն ժամանակ Աւանցցի նաւաստիների ջղոտ ու երկաթի բազուկներն են հարկաւոր, որպէս զի այդ բոլոր «խառախուրան» շուտ շուտ ծովն ածելի ու գոնէ իրանց կեանքն ու նաւն ազատւի: Բայց, անշուշտ, բաղկի ոյժն էլ իր սահմանն ունի և շատ յաճախ ուժասպառ նաւաստիները անցնում են դէպի անտեսանելի աշխարհ իրանց՝ ապրանքով բեռնաւորւած՝ նաւակների հետ...:

Այդպէս են կործանւում նաւակները, ոչնչանում ապրանքները,

խեղդուում ու կուլ գնում թշուառ նաւաստիներն ու ճանապարհորդները: Եւ այդ՝ ամեն տարի, զի վանայ ծովը ձեռք չէ վերցնում իրան վաղուց ի վեր յատկացրած զոհերից...

Գեղեցիկ ու խաղաղասէր վանայ ծովակի այդ միակ սև բիծը, նրա այդ աննեբելի գոռ-թիւնը կը ջնջւի ու կը վերջանայ միայն այն ժամանակ, երբ Հենրիկոս Պոտտերի գիւտը մուտք գործէ Հայաստան, երբ շողենաւի շվշվոցը մարդու ականջը ծակէ հայկական այդ ամենամեծ ու ամենակարևոր լճակի վրայ:

Եթէ մենք կանգնենք ծովակի մի բարձր ափին ու դիտենք նրա հօրիզօնը,—մեր աչքին կը ներկայանայ հետևեալ տեսարանը: Նրա արևելեան ափին տարածուում են հին Գնունիք, վան—Տոսպ, Հայոց-Ձոր. հարաւային կողմը—Ռշտունիք, Կարճկան, Կեօզալտարէ, Մոկս, Եատախ, Գարգար. արևմտեան ափին—Բաղէշ, Ձխուր ու Մշոյ դաշտ և հիւսիսում վերջապէս՝ Բուլանըզ, Արճկէ, Խլաթ ու Քաջբերունիք գաւառները իրանց հաղարաւոր գիւղերով: Կը տեսնենք՝ վան, Ոստան, հին Արտամէտ, Բաղէշ, Արճկէ, Խլաթ, Մանազկերտ և Արճէշ քաղաքները: Սիփան, Նեբրովթ, Գրգուռ, Ընձաքիսար կամ Կապուտողն սարերը, վարազի, Կորդուաց, Մոկաց, Կարճկանի և Բուլանըզի լեռնաշղթաները: Տիրամայր, վարազ, ս. Խաչ, Նարեկ, ս. Թովմաս, ս. Յակոբ, Սորփայ ու Մեծոբայ անուանի վանքերը: վանի ու Ոստանի կանանչախիտ այգիները, Քաջբերունեաց ու Բուլանըզի ոսկեայ արտերն ու զմնխտեայ արօտատեղերը, Կարճկանի թաւ անտառները, Սիփանայ սարի մշտապատ մաքուր ձիւնը: Կը տեսնենք վերջապէս՝ ծովակի միջի Ախթամար, Կտուց, Լիմ ու Առտէր կղզիները իրանց փառաւոր եկեղեցիներով ու այլ շինութիւններով:

Սրանք միմիայն ծովակին կպած, նրա անձուկ հօրիզօնի տեղերն են: Իսկ եթէ մենք ընդարձակէինք փոքր ինչ մեր հօրիզօնը, եթէ մենք միացնէինք այդ տեղերին նաև նրանցից մի փոքր յետև գոնեաճները,—այն ժամանակ մեր աչքի առջև կ'ունեննայինք այժմեան Տաճկա-Հայաստանի ամբողջ սիրտը և նախկին Արմենիայի մի շատ նշանաւոր մասը: Ծովակի այդ բազմադան ու երփներանգ շրջակաները տալիս են նրա ընդարձակ պայծառ—կապոյտ երեսին

դրախտային մի պատկեր, որ տեղն ու տեղը տեսնել ու զմայլել միայն կարելի է և ոչ թէ նկարագրել:

Վանում եղած ժամանակ, ես յաճախ բարձրանում էի մեր տան բարձր կտուրը և դիտում այնտեղից ծովակը իր այդ չքնաղ հօրիզօնով: Նոյնը անում էի ես յաճախ նաև Վարազայ սարի Կարկուտխաչ կոչւած պռնզից: Եւ այնուհետև, ամեն անգամ, երբ ևս ձիով կամ ոտով ճանապարհորդում էի նրա շրջակայքում, երբէք առիթ չէի փախցնում վեր սողալ մի բլրի կամ սարի գլուխ ու նորինորոյ զննել այդ իմ ծանօթ տեսարանը: Զննել ու թարմանալ հոգով՝ աչքս սեւուած ջրի կապուտակութեան կամ նրա նկարչական շրջակայքի հեռո՛ւ հեռո՛ւ անկիւններին:

Ամեն տեղից կարելի էր նայել անկուշտ ու ժամերով, բայց կեսնքումս չեմ մոռանայ երկու կէտ, որոնցից, ինչպէս յետոյ համոզեցայ, Վանայ ծոցն ու նրա շրջակայքը չը տեսնողը, կարելի է աւել, նրանց ամենևին էլ չէ տեսել:

Եւ այդ կէտերն են՝ Նարեկացու ճգնարան-քարայրը և Կարճկանի Սորփ գիւղը:

«Ծիծաղախիտ ծովի» հուշակաւոր սիրահարը, ի հարկէ, առանց դիտաւորութեան չէ ընտրել այդ բարձրադիր քարանձաւը: Թէև հեռու ճիշդ երկու ժամ ծովի ափից, քարայրը՝ շնորհով իւր բացառիկ դիրքի՝ ցոյց է տալիս լճի շատ ընդարձակ մասը և նրա հանդիպակաց հիւսիսային եզրը որպէս մի ձեռքի ափի վրայ: Տեսարանին շատ է նպաստում և՛ այն հանգամանքը, որ քարայրի տակ փռւում է նախ Ռշտունեաց նախշուն, կլորիկ դաշտը իր վանքերով ու գիւղերով և ապա թէ գալիս ծոցն ու իր դիմացի ցամաքը: Խիստ վսեմ է այդ տեսարանը և լիովին արժանի հանձարեզ ճգնաւորի ¹⁾ վայելման:

Քալով Սորփ գիւղին, նա ունի մի ուրիշ, աւելի մեծ, առաւելութիւն: Նրանից երևում է ամբողջ ծովը իր համայն զարդերով ու շրջականերով: Եւ այդ նրա համար, որ այդ գիւղը ամենաբարձր կէտն է ծովակի հարաւային ափի, որը իր կողմից նոյնպէս ամենաբարձրն է նրա միւս երեք ափերից: Այդ մէկ: Երկրորդ՝ Սորփը

¹⁾ Գրիգոր Նարեկացու մասին կը խօսեմ մի այլ անգամ:

շինւած է մի այնպիսի ժայռի վրայ, որ խիստ կերպով զուրս է ցցւած դէպի ջուրը ու կազմում նրա ամենագեղեցիկ հրւանդանը: Ուրեմն ինչ զարմանք, որ Սորփ զուտ հայկական գիւղը հսկայօրէն իշխում է ամբողջ Վանայ լճի վրայ ու ինքնագոհ ժպիտով աչք ածում այլ ու ձայն...:

Այդ բարձունքից ահա, որ մօտ երեք օր հեռու է Վան քաղաքից, կարելի է ժամերով ու օրերով զմայլիլ մի վեհ ու հրաշալի տեսարանով և ապա միայն ասել թէ՛ «այո՛, ես տեսել եմ Վանայ ծովակը...»

Առհասարակ ծովակի միայն այդ հարաւային ու արեւելեան ափերն են լեռնոտ ու բարձրադիր, թէպէտև բազմաթիւ միջանցք-հովիտներով, ձորերով ու մանրիկ դաշտերով: Իսկ արևմտեան և մասամբ հիւսիսային կողմում ջրին անմիջապէս պատում են տափակ դաշտերն ու զառիվայրներով բարձրանում մինչև մօտակայ սարերը: Այդ տափարակները տեղ տեղ չոր են, լերկ ու անբերրի: Դրանց բոլորովին հակառակ են առաջին երկու ափերը, որոնց խիտ այգիները, անտառները, մարգերը, բոստաններն ու ծաղիկները իրանց դրչաբշտան առւակներով ու անմահական աղբիւրներով Հայաստանի բնութեան թագն ու պսակն են կազմում:

Անասելի հրաշալի են երևում այդ երկու ափերը, երբ նայում ես նրանց ծովի մէջտեղից, նստած մի առագաստաւոր նաւակում: Նրանց գեղեցկութեան մեծ փայլ են տալիս նաև նրանց վրայ գտնւած հարիւրաւոր վանքերն ու մատուռները, որոնց մեծ մասը՝ ապացոյց նախնի հայոց խիստ բարեպաշտութեան՝ դեռ ևս կանգուն և բարեզարդ են մինչև այսօր, իսկ մնացածը՝ աւերւած, խարխուլ ու կիսակործան:

Այդ սարերում մանգալիս երբեմն նկատում ես նրանց ստորոտներին, ճիշդ ջրին կպած, փոքրիկ ու կանաչագեղ գիւղեր, որոնց համար ծովը կազմել է մի փոքրիկ ծոցիկ և այդ ծոցիկի մէջն էլ գիւղացիք կապել են իրանց երկու, երեք նաւակները: Եւ երբ վերելից՝ սարի գլխից՝ նայում ես այդ պայտաձև գիւղակին ու նրա պտուղիկ նաւահանգստին՝ երևակայում ես քեզ Նվէցարիայի լճերի ափին:

Իրան ծովակի միջի գեղեցկութիւններից չէ կարելի մտանալ այստեղ նրա նաւակներն ու թռչունները:

Լաւ եղանակին և բարեկամող քամու միջոցին լճի վրայ միշտ, գիշեր թէ ցերեկ, կարելի է տեսնել քսանից մինչև վաթսուն առագաստաւոր «գեամիներ» (նաւեր), լցւած ապրանքով ու մարդկանցով: Նրանք անդադար վաղվզում են ծովի զանազան ուղղութեամբ, գնալով այս կամ այն, մօտաւոր կամ հեռաւոր գիւղն ու գաւառը: Միշտ գեղեցիկ են երևում այդ նաւակները իրանց ձիւնի պէս սպիտակ առագաստներով՝ ծովակի ջինջ կապոյտ մակերևոյթի վրայ: Եւ ևս առաւել՝ երբ որ նրանք խմբերով ու սագերի նման սուրում են միմեանց յետևից իրանց ուռած-փքած առագաստներով, նպաստող քամու օգնութեամբ:

Վանայ ծովի ու նրա ափերի թռչունները շատ բազմազան են, սկսած մեծամեծ կոտ-կօտ արագիլներից ու վերջացրած մանրիկ սարեակներով: Դրանց մէջ կան այնպիսիները, որոնց երգներանգ քնքոյշ փետուրները կանացի զարդերի թագն ու պսակը կը կազմէին: Եւ նաև այնպիսիները, որոնք իրանց մտով ճաշակաւոր եւրոպացու ամենահամեղ խորտիկները կը կազմէին: Այլ աւա՛ղ, որ որսորդութիւնը դեռ ևս չէ զարգացած այն կողմերում և այդ երջանիկ արարածները պառաւում, քոստուում են ազատ, անվրդով ու միլլիարդների հասնում....

Այն ամենը, ինչ որ ասացի մինչև հիմա Վանայ ծովակի ու նրա շրջակայքի մասին, կարող է տեսնել ամեն մարդ իր երկու առողջ աչքերով, իսկ եթէ այդ մարդը ունենայ նաև մի առողջ ու լուսաւորւած միտք, եթէ նա ծանօթ լինի այդ տեղերի վեց հազար տարւայ պատմութեան, եթէ նա շրջած ու լսած լինի բնիկների մէջ բերանէ բերան ու որդուց որդի անցնող պատմական, դիցաբանական ու առասպելական անթիւ ու անհամար աւանդութիւնները, եթէ նա անձամբ ստուգած լինի, որ այդ տեղ ամեն մի քար, ամեն մի փոս, ամեն մի ծառ ու ջրի կաթիլ իր ուրոյն ուրոյն և խիստ հետաքրքիր անցեալն ունի, — ա՛հ, այն ժամանակ, ասում եմ, մարդս մի շա՛տ բանաստեղծական հայեացք կը սևեռէ Վանայ ծո-

վակին ու կը սուղւի իր մտքերի ու յիշողութիւնների անել լարիւրինթոսի մէջ: Եւ արդարեւ, ի՞նչ անցքեր ասես չեն անցել այդ ծովակի գլխին, ի՞նչ նշանաւոր գործողութիւններ չեն կատարւել նրա շորս ափին: Ո՛րքան երկար է նրա վեց հաղարամեայ պատմական դէպքերի շարքը՝ սկսած Նոյից, Հայկից և Շամիրամից:

Այստեղ, այս ծովի գլխից, անցաւ մարդկութեան նախահայրը իր անփուռ տապանով, մօտեցաւ Գրգուռ սարին ու ասաց.

«Գրգուռ, ա՛ն զիս...»

Բայց ծովակի համեստ լեռը պատասխանեց.

«Գնա՛ ի Մասիս,

«Զի բարձր է քան զիս...»

Տապանը հնազանդւեցաւ և անցաւ, արդարեւ, ի Մասիս...

Այստեղ փշրեց հայ ազգի նախահայրը բռնութեան շղթաները, վայր զցեց Բէլին, հիմնեց իր սկզբնական իշխանութիւնը:

Այստեղ հին արեւելքը տակն ու վրայ անող աշխարհակալ թագուհին մտքրեց Ատրեստանի քաղաքակրթութիւնը, հիմնեց իր Շամիրամակերտը, և հռչակաւոր առուն (որ հիմա էլ կայ):

Այստեղ թագաւորութիւններ էին կանգնում ու կործանւում, հսկայական շէնքեր հիմնւում ու հիմնայատակւում:

Այստեղ էին Լանկթամուրը, մողոլները, թաթարները, թուրքերը, սելճուկները, արաբները և հին ու նոր արեւելքի համայն ցեցերն ու կարիճները անխաճաշում:

Այստեղ, այս բնութիւնից օրհնւած ու մարդկանցից թշւառացրած՝ երկրումն էին արեան ու արտասունքի հեղեղներ հոսում ու ծովի գոյնը ալլակերպում:

Այստեղ էին հին հայոց փոքրիկ անկախ նախարարութիւնները միմեանց թոքն ու լիարդը կրծոտում, քանդում ու քանդւում:

Եւ ինչո՞ւ մէկ մէկ թւեմ, քանի որ ոչ ժամանակը և ոչ այս գրւածքի չափն են ներում այդ անել: Թո՛ղ ինքը Վանայ ծովը լեզու դառնայ մի օր ու յետ պատմէ մեզ իր փորում պահած բոլոր գաղտնիքները:

Այդ ծովակի կղզիների ու նրա շրջակաների բեւեռաղիրները մի օր մեծ լոյս պիտի զցեն ոչ միայն այդ կողմերի հին պատմութեան

այլ և առհասարակ հայոց հին դիցաբանութեան վրայ: Կուտունների, զենարանների և ի մէջ այլ բազմաթիւ հեթանոսական չիշատակարանների ուշադրութեան արժանի է նաև պարլէզների կամ բարալէզների հայրենիք Լէզք գիւղը, որ մինչև հիմա էլ կանգուն է իր տեղում:

Գանք հիմա այն հարցին թէ ինչ օղուտներ է տալիս ներկայումս Վանայ ծովակը:

Նրա տուած առաջին և ամենամեծ օգուտն է նաևագնացութիւնը: Տաճկաստանի ցամաքային ճանապարհների վերին աստիճանի անյարմարութիւնները անդին են դարձնում այդ ջրային ուղին: Բաւական է այստեղ չիշել, որ մինչդեռ ասորանքակիր գրաստները երկուերեք շաբաթ գործ կը զնէին ծովի շուրջը պտտելու համար, տեղական հնադարեան առագաստաւոր նաւերը՝ յաջող քամու ժամանակ՝ միմիայն երկու օրուֆ են անում նոյն ճանապարհը... Բայց ցաւն այն է, որ հէնց ամեն բան այդ յաջող քամուցն է կախած: Իսկ յաջող են կոչւում այն երկու քամիները, որ մշտապէս և մեղմ ու հանդարտ փչում են Վանայ ծովակի վրայ, մէկը արևելքից արևմուտք՝ գիշեր ժամանակ, միւսը՝ ընդհակառակ և օր ցերեկով: «Անյաջող է դառնում քամին ու փոթորիկ բարձրանում, երբ դրանց աւելանում են նաև հիւսիսից կամ հարաւից անտեղի կերպով եկող ուրիշ քամիները: Յաջողի սէզօնն» է ամառն ու ձմեռը. անյաջողինը՝ գարունն ու աշունը: Իբրև բացառութիւն, յանկարծակի այնկոծութիւններ պատահում են նաև լաւ սէզօններին, բայց նրանք անտանելի են զարնանն ու աշնանը: Այդ միջոցներին գլխաւոր նաւահանգիստներում բեռնաւորած նաւերը, աչքերը երկնքին տնկած, սպասում են չլաւ քամուն» ամբողջ երեք, չորս և մինչև իսկ վեց շաբաթ: Յետոյ, մի լաւ ժամ գտնելով, վստահանում են տեղերնից շարժելու, բայց հազիւ մի երեք ժամ անցած՝ հանդիպում են յանկարծակի փոթորիկի ու շտապով մի ուրիշ նաւամատոյց մտնում: Պատահում է, որ այդ երկրորդական նաւահանգստում նաւավարները ուրիշ մի ամիս էլ, ձեռքերը ծոցերնին դրած, սպասում են մի այլ չլաւ քամու, որպէս զի կամ ճանապարհի միւս կէսն էլ անցնեն կամ էլի իրանց դնացած ճանապարհով վերադառնան յետ...

Այդպիսով սովորական է լսել թէ ի՛նչպէս մի նաւ երկու ամսումն է անում այն ճանապարհը, որ յաջող քամուն միմիայն եօթ ժամուսն է կատարում...

Էլ չեմ խօսում յամառ և համարձակ նաւապետների ու ճանապարհորդների կրած սոսկալի պատիժների մասին ծովի ակեկոծութիւնից, որ արդէն առաջ նկարագրեցի: Աւելացնեմ այստեղ միայն, որ այդ ընդհանուր տազնապի ժամանակ, երբ նաւը լցւում է ալիքներով ու նրան դէպի ներքև ծանրացնում՝ ամեն մի նաւորդ, գլխուածի պէս դէս ու դէն ընկնելով, աշխատում է իր ձեռքի թասով, գլխի ֆէսով կամ շորի փէշով նաւի ջուրը դուրս շարտել ու նրան գոնէ մի մաղաչափ թեթեւացնել...

Վանայ ծովի ղեկավարները՝ սովորական փայտեայ նաւակներին են, բայց մի քիչ մեծ, մօտ տասն երկու արշին երկարութեամբ, երեք արշին լայնութեամբ և նոյնքան էլ խորութեամբ, տրամազիծ վերցնելով նրանց ամենադուրս ցցւած կէտերը: Նաւակի երկու կողմերին ամրացրած են երկայն նստարաններ, իսկ ծայրերին կան երկու ծածկւած տեղեր (նաւի երեսից ցած), որոնցից մինի կողմն է դեկը, իսկ միւսը այնքան տեղ ունի, որ նաւաստիները հերթով քնում են մէջը ու պահում իրանց պաշարեղէնը: Այդ կողմն են նաև կայմերը նաւի մեծ ու բարձր աւազաստի համար:

Գեամինս հեշտութեամբ տեղաւորում է իր մէջ 40—50 հոգի, իսկ մերձակայ ուխտատեղերի յայտնի ոսոներին՝ նրա մէջ լեցւում են մինչև իսկ հարիւր մարդ: Մարդոց փոխարէն նրանց մէջ դարսւում են 20—30 լիքը ջւալներ կամ չորս հինգ սալլաչափ վառելու փայտ: Այնտեղ պահւում են նաև բաւականաչափ աւելորդ չւաններ ու մի երկայն սանդուխտ, որով ուղևորները ցամաքն են ելնում և որը անյոյս ակեկոծութեան միջոցին մի կուածադիկ է դառնում... բաղմաթիւ բազուկներ մեկնւում են դէպի նա, մէկնում է վերջապէս յաղթանակ է տանում, չւանով իրան նրա վրայ կապոտում և ծովը նետում....

Այդ բոլոր նաւակները շինւում են վանից մի ժամ հեռու գտնւող Աւանց զուտ հայկական գիւղում, որտեղից են նաև բոլոր

նաւապետներն ու նաւաստիները, որոնք իշխում են իրանց անվնճեր ու անձնապաստան բնաւորութեամբ ծովակի ու նրա բոլոր նաւահանգիստների վրայ: Աւանցը, այդպիսով, կեդրոնատեղին է ծովակում պտտող բոլոր նաւերի, ի բաց առեալ մի քանի վանքերի ու գիւղերի փոքրաթիւ նաւերն ու անառազաստ մակոյկները: Աւանցը, ի հարկէ, միւսնոյն ժամանակ Վանի նաւահանգիստն է. իսկ նրա ղիմացն է, ծովի հակառակ ափին, Բաղէշ քաղաքի Դատուան նաւահանգիստը: Աւանց ու Դատուան, — ահա՛ այն երկու կարևոր աւանցքները, որոնց շուրջը պտտում են ծովակի բոլոր նաւերը:

Այդ երկու վաճառաշահ կէտերից յետոյ գալիս են Սորիի և Արձէշի նաւահանգիստները, որոնցից առաջինը առաւ փայտի ու ածուխի, երկրորդը՝ ամենարնտիր ցորենի անսպառ ամբարներ են:

Աւքի առաջ ունենալով ծովակի շուրջը գունդ անթիւ քաղաքներից, գաւառներից ու գիւղերից այդ ճանապարհով արտահանած կամ նրանց մէջ ներմուծած ապրանքների ու ամենատեսակ կենսական մթերքների ահագին քանակութիւնը, աւքի առաջ ունենալով, որ այդ կերպով տեղափոխուած իրերը առնւազը քառապատիկ էժան են նստում, — շատ հեշտ է հասկանալ ոչ միայն այն, թէ ինչ մեծ օգուտ են տալիս մի ընդարձակ և բազմամարդ երկրին գեռ ևս այդ ողորմելի, նահապետական սիստեմով շինուած փայտեայ նաւակները, այլ և այն, թէ ինչ հսկայական ծառայութիւն կը մատուցանէին այդտեղ մի չորս հինգ հատ նոյն իսկ փոքրիկ շոգենաւերը:

Համեմատեցէ՛ք. մի տարածութիւն, որ տարւայ վատ սէզօնին այժմեան մի «գեամին» երկու ամսումն է անցնում, մի փոքրիկ շոգենաւ, տարւայ ամեն տեսակ եղանակին, ամենաշատը չորս ժամումը կը թռչէր...

Եւ ի՛նչ կեանք, ի՛նչ նորութիւն կը մտցնէր այդ՝ այդտեղի կանգնած ու լճացած կեանքում:

Յայտնի է, որ շատ շատ անգամ ծրագիրներ են կազմել և մասնաժողովներ ու քննիչներ ընտրել թէ զանազան ընկերութիւնների և թէ մասնաւանդ տաճկական կառավարութեան կողմից՝ Վա-

նայ ծովակի վրայ շողենաւեր բանացնելու հարցը վճռելու, բայց հէնց ամեն անգամ նրանց պիտուեմները օդն են ցնդել ու զոլորչիացել...

Կար մինչև անգամ մի խիստ յանդուգն ծրագիր.— միացնել նախ հայկական այդ ընդարձակ լիճը մի մեծ ջրանցքով Պարսից ծոցի հետ և ապա այդ օրհնեալ շողինս ներս թողնել: Ո՛վ մարդկային յուսախաբութիւն...

Բայց մի աններելի յանցանք կը լինի իմ կողմից ասել թէ երբէք վանայ ծովը շողենաւ չէ տեսել. չէ՛, նա տեսել է և այն էլ ամբողջ երկու տարի:

Ահա՛ թէ ինչպէս

Ինչպէս յայտնի է, վանում կայ հայ բողոքականների մի փոքրիկ հասարակութիւն ընդ նախագահութեամբ ամերիկացի միսիօնարներին: Հիւսիսային Ամերիկայի աշխարհահռչակ «Բօրդ»—կամ, ըստ սօլսեցոց, «Պօրտ»—ընկերութիւնը պահում է իր ուսեալ քարոզիչներին (ու տալիս նրանց բարեկեցութեան ամեն դիւրութիւններ) Տաճկա-Հայաստանի բոլոր գլխաւոր կէտերում: Եօթանասնական թուականների վերջերում վան ուղարկեա՞ծ քարոզիչ միստըր Բարնհամը լինում է ոչ միայն լաւ ատենախօս, աստուածաբան ու բժիշկ, այլ և հմուտ մի քանի բարձր արհեստների... Եւ ահա՛ այդ միստըր Բարնհամը յղանում է իր այդ առաքելական պաշտօնի համար մի գեղեցիկ միտք.— կառուցանել մի շողենաւ ու զուրս գալ ասպարէզ՝ քարոզելու ջրի չորս կողմը...

Ընկերութիւնը տալիս է նրան իր լիուլի հաճութիւնը և ուղարկում Ամերիկայից պէտք եղած ատաղձեղէնը: Միսիօնարը իր ձեռքով կառուցանում է մի գեղեցիկ շողենաւակ ու բաց թողնում ծովը իր յատուկ նաւապետութեամբ: Նաւը նստելու արտօնութիւն ունէին միմիայն բողոքական եղբայրները, իսկ խեղճ լուսաւորչականները մնացին էլի՛ զէլէնկիկօ՛ն, զէլէնկիկօ՛ն...

Եթէ հաւատանք տեղացոց ասութեան, այդ երկու տարւայ ընթացքում միմիայն մի հատ լուսաւորչական է ընդունել այդ նաւում, այն էլ մի այնպիսին, որը իր հայեացքներով շատ էլ օտար չէր երևում մեր եղբայրներին...

Միստըր Բարնհամի հեռանալուց յետոյ, նրա յաջորդ միստըր

Ռէյնհոլցըր, ուրիշ նաւապետ չը ճարւելու պատճառով, քանդել է տւել այդ նաւակը և այսօր էլ ամեն մի հետաքրքրող կարող է տեսնել նրա գլխաւոր մասերը Վանի «Ամբրիկական» դպրոցի բակում, մի ծածկոցի տակ:

Նաւազնացութիւնից յետոյ արդիւնքի մեծ աղբիւր է ծովակի «տառետ» կոչւած ձուկը:

Պէտք է իմանալ, որ ծովակի մօտակայ գաւառներում ու նահանգներում մեծ գետեր չը կան: Եղած փոքրիկ գետակներում, ճիշդ է, ձկներ պատահում են, բայց սաստիկ քիչ և միմիայն «բէկերին» ու «փաշաներին» մատչելի. ամբոխը անմասն է նրանցից: Այդ է պատճառը, որ ծովակի աւազի նման միլլիօններով դուրս թափւող փոքրիկ տառետները մեծ մխիթարանք են տեղացիներին: Բայց տառետից, նրա ինքնուրոյն համի ու էթանութեան պատճառով, օգտւում են ոչ միայն տեղացիք և ոչ միայն Տաճկա-Հայաստանի ուրիշ նահանգներ, այլ և Պարսկաստանն ու մեր Երևանի նահանգը: Բայց տառետը հասնում է յաճախ նաև մինչև Թիֆլիս:

Տառետը չէ որսացւում ուղղակի ծովից: Ինչո՞ւ:—Նրա համար արդեօ՞ք, որ նա սիրում է ծովի ափերից շատ հեռու մնալ, նրա համար տրդեօ՞ք, որ նա կորչում, հաւաքւում է միմիայն ջրի յատակին, նրա համար արդեօ՞ք, որ նա արդէն որսացւում է ուրիշ աւելի հեշտ ճանապարհով.—ոչ ոք չը դիտէ: Ամեն մարդ գիտէ միայն, որ պապերից ու պապի-պապերից մնացած սովորութիւն է Վանայ ծովի մէջ ուռկան չը նետելը:

Արդ, ապրիլը սկսելուն պէս, միլլիօնաւոր էգ տառետներ, հետեւելով իրանց բնազդման, դուրս են լողում ծովից, գունդագունդ մտնում նրա. մէջ թափւող Սև, Բանդիմահու և Արճէշ գետակներն և յառաջանում՝ նրանց ափերին իրանց ձուն ածելու: Հէնց այդտեղ էլ հայ և թուրք ձկնորսները սարքած ունեն իրանց «բանդը» (թումբը) բազմաթիւ կողմներից, որոնց մէջ և միլլիօններով լեցւում են խեղճ լուղորդները, չը հասնելով իրանց կարօտին:

Նրանց անմիջապէս դարտկում են ցամաք քթոցներում, ջուխտ ջուխտ բարձում էշերի վրայ ու ճանապարհ դնում դէպի քաղաք

կամ մանածում գիւղէ գիւղ: Այդպիսով, տառելիք ծախուում է սատակած ղրութեան մէջ (չը մորթւած), մի բան, որին ոչինչ նշանակութիւն չեն տալիս այն կողմեր:

Վաղ առաւօտից Վանի բոլոր փողոցներում կը լսէք «Զուկ առէ՛ք, ձուկ առէ՛ք» մարդու ականջը ծակող, զիլ ու առողջ ձայները: Էշը էշի յետեից անց են կենում տասնեակներով ու անդացոց ակործակը շարժում: Իսկոյն գուրս են թափուում թաղի տղամարդիկ, կանայք, երեխայք մի մի պղնձէ ամանով ու էժան էժան գնոտում իրանց սիրելի ձուկը: Նա ծախուում է կամ մի մաթալիքի (2 կոպ.) կամ 100 հատի հաշուով: Մի մաթալիքով տալիս են 8—13 հատ, իսկ հարիւր հատը 15—20 կոպէկ, նայելով ձկան առատութեան կամ սակաւութեան:

Տաճիկները, որոնց լեզուն անընդունակ է առհասարակ մեր «ձ» ձայնը հնչել, բղաւում են՝ «զուկ առէ՛ք, զուկ առէ՛ք», իսկ հայ չմրածճի երիտասարդները՝ երբ տեսնում են տան դռներին ջահիլ հարսներին ու աղջիկներին՝ «ձիկ (ինձ) առէք, ձիկ առէ՛ք»...

Տառելիք Կուր գետի «ցոցխալի» նման է, շորսից մինչև վեց վերջոյ կերկարութեամբ և ոչ երբէք աւելի: Տաճկաստանցիք երբէք նրան ջրի մէջ չեն եփում, այլ միայն կրակի վրայ խորովում: Երբ հարցնում ևս ղրա պատճառը, նրանք զարմանում են ու պատասխանում. «ըշտէ՛, մենք մեր հայրերից ու պապերից այսպէս ենք սովորած ու այսպէս էլ կ'անենք»: Ես մի քանի անգամ փորձեցի եփել տառելիք մեր ձկների նման, բայց ամեն անգամ էլ համողեցայ, որ համարեա թէ չարժէ այդպէս անել, որովհետև այգ քնքոյշ ձուկը ջրի տաքութիւնից սաստիկ փափկում է ու փափայն (ճաշ) դառնում: Բայց նա շատ լաւ էր դուրս գալիս իւղի մէջ տապակած:

Իսկ տեղացիք թարմ տառելիք պատրաստում ու ուտում են այսպէս: Առանց ամենեւին կտրելու ու փորոտիքն հանելու, ձուկը մի հինգ տասը բոպէով զցում են շօռ ջրի մէջ: Յետոյ հանում են ու պոչերը կարգով կպցնելով թոնրի պատերին, թողնում են այդպէս մինչև որ նրա կրակի զօրութեամբ ձուկը «եփւի»: Մի կարճ ժամանակից յետոյ տաք տաք ձուկը նորէն յետ են պոկոտում, լցնում մի աման ու վայելում, փորի աւելորդ մասերը ձեռքով հանելով ու դէն զցելով: Այնուհետև անում են նաև, զլխաւորապէս հարուստ-

ները, հետեւելով օգուտ քաղերով ամեն մի տառեխի փորում գտնուած ահագին քանակութեան խաւիարից, դատարիում են առաջուց նրանց փորերը, խաւիարը առանձին տապակում իւղում և ձուկն էլ առանձին կախ անում թոնրում, ինչպէս վերև նկարադրեցի:

Այդպէս է պատրաստուում ու ուտուում ծովակի ձուկը նրա թարմ ու առատ ժամանակ, այսինքն ապրիլի սկզբից մինչև մայիսի կեսը: Այդ ժամանակից արդէն նա սկսում է շատ քիչ քիչ երևալ Երանդերի մօտ, իսկ մի երկու շաբաթից յետոյ, այսինքն մայիսի վերջերին, նա ման է գալիս միմիայն ծովի խորքերում:

Ամիս ու կէս թարմ ուտելուց յետոյ պէտք է պատրաստել նաև տարւայ պաշարը. և ամեն մի տուն, քաղաքացի թէ գիւղացի, պէտք է անպատճառ ունենայ, տարին տասերկու ամիս, իր տառելը: Առանց այլ և այլութեան, թարմ տառելը ածուում է փոքր կարասներում պատրաստած սաստիկ աղի ջուրը ու մնում այնտեղ մինչև վերջանալը: Տանտիկինը հանում է այնտեղից ամեն անգամ մի քանի հատ, լւանում փողոցի առուում, ձգում թոնրի տաք մոխրի տակ (և ոչ թէ կախում, ինչպէս առաջ), խորովում և ապա թափ տալիս ու մօտ բերում հացի սեղանը: Այդ դրութեան մէջ տառելը լինում է սարսափելի շօռ մի անսովոր մարդու համար, բայց տեղացիք ուտում են նրան մեծ ախորժակով ու կարօտով: Փոքր-փոքր, համարեա թէ փշրանք-փշրանք միայն ուտելով այդ շօռ ձուկը, մի մեծ ընտանիք բաւականանում է երեք չորս տառելով. ապա դատարկում են վրան կամ գինու գաւաթները, կամ խաչողում թթու «թանապուրը»: Այդ հաշուով, ամեն մի ընտանիք, նայելով նրա փոքրութեան կամ մեծութեան, շաւանում է 300—600 հատ տառելի տարեկան պաշարով: Շատ են ախորժում տեղացիք նաև՝ փշրել այդ շօռ ձուկը ձաւրէ վիաւում:

Արձէշի կողմերում ձուկը շօռացնում են առանց աղաջրի, մի միայն ծեծած աղ ցանելով վրան ու այնպէս ցամաք պահելով: Այդ ցամաք դրութեամբ է նոյնպէս, որ տառելը արտահանում է Տաճկաստանի ուրիշ նահանգներ, Պարսկաստան ու Ռուսաստան:

Բայց վանցիք, թէև փոքր քանակութեամբ, ձմեռւայ տառելի մի մասը պատրաստում են նաև մի ուրիշ տեսակ: Թարմ ձկների քիմուխտներից մի բարակ չւան անցկացնելով, շինում են շարուններ

ու չորացնում արևի տակ: Այնուհետև այդ շարանները պահուում են կախ արած՝ երեսբացում ¹⁾, ամեն տեսակ օդի ներգործութեան տակ, մինչև որ քիչ քիչ սպառւեն իրանց տէրերից ու պրծնեն:

Շարանի ձուկը կոչւում է «մաճար»:

Շարանից պոկելով, մաճարը դնում են նախ մի 10 րոպէ զօլ ջրի մէջ, ապա հանում, մի քիչ դանակով մաքրում և մի հինգ րոպէ էլ թողնում զինու կամ զինեջրի մէջ: Այնուհետև մաճարը՝ զօլ ջրով ու զինով փափկացած այդ ապուխտը՝ ուտում են առանց խորովելու կամ կրակին մօտեցնելու: Չափազանց համեղ է այդպէս պատրաստուած տառելիք և սիրելի ամեն մի օտարականին:

Մի կողմ թողնելով այն ահագին օգուտը, որ ստացւում է տառելի արտահանութիւնից, այդ ձկան գոյութիւնը Վանայ ծովակում մի անասելի մսիթարութիւն է տեղացիների համար: Երևակայեցէ՛ք. չը լինէր տառելիք,—հին Վասպուրականի ու Տուրուբերանի գաւառների մեծ մասը ոչ միայն կը զրկէր մի վերին աստիճանի էժան, համեղ ու սննդարար ուտելիքից, այլև մի տարրական գաղափարից: Նա չէր հասկանայ թէ ինչ է ձուկը. և մեծ դժուարութեամբ պէտք էր նրան բացատրել թէ դա մի արարած է, որ լողում է ջրի մէջ գորտի պէս...

Պէտք է ման եկած լինել Վանայ ծովի շուրջը, դիտած նրան շրջապատող ժողովրդի սոսկալի աղքատութիւնը՝ հասկանալու համար թէ ի՞նչ է նշանակում «տաս փարայի» (2 կոպ.) տառելիք: Տաս փարայի կամ մի մաթալիքի տառելիք—դա՛ է այն միակ սննդարար կերակուրը հազարուոր քանդած օճախների, որոնք չ'ունին ոչ այլ ինչ, բայց եթէ մի պատառ ցամաք ու չոր հաց: Տաս փարայով տալիս են տասը, տասներեք տառելիք... օ՛, դա մի հարսանիք է այն թշուառ ծնողների համար, որ շրջապատուած են կէս դիւժին կիսամերկ ու սոված մանուկներով: Եւ ահա՛ բացուում է մի մայիսեան առաւօտ. ի՞նչ է խնդրում աղքատ հայրը իր Արարչից:—Մի մաթալիք, այո՛, միմիայն մի սև մաթալիք, որ առնէ իր օրհնեալ ձուկը կամ «զուկը» ու ոգևորէ իր ապերջանիկ գաւառները:

¹⁾ «Երեսբաց» է կոչւում տաճկաստանցոց պատշգամբը, բալկօնը, որի զլուկը լինում է միշտ ծածկւած, իսկ երեք կողմերը—բաց:

Եւ յիրաւի, շատ զւարթ է Վասպուրականը ապրիլ ու մայիս ամիսներին. տառեխը, որպէս մի երկնային մանանայ, կշտացնում է նրա բազմամբոխ որդիներին...

Մի՞թէ այլ ևս հարկ կայ աւելացնելու, որ կարելի է նոյնպէս պատրաստել՝ հիանալի «սելեօդկայ» տառեխ ձկնից ու հիւթալի խաւիար նրա փորից: Հարկ չը կայ: Սակայն հարկ կայ աւելացնելու, որ Վանայ ծովակը կարօտ է շատ հմուտ ձեռքերի:

Զը մոռանանք յիշատակել նաև մի զարմանալի երևոյթ: Մինչդեռ Վանայ ծովակը գնացկան ջրեր է ընդունում ամեն կողմերից, տառեխը դուրս է գալիս միմիայն նրա արևելահիւսիս և հիւսիսարևելեան անկիւններում՝ և այդ վերջին կողմի ձկները աւելի խոշոր են առաջինից: Այդ ի՛նչ զարմանալի գաղտնիք է, Տէր իմ Աստուած...

Գուցէ շատերը չեն լսել Վանայ ծովակի այն արտադրութեան մասին, որ կոչւում է բարակ: Դա մի աղային բաղադրութիւն է, որ ստացւում է նրա ջրի գոլորշիացնելուց: Բայց այդ գոլորշիացնելը չը պէտք է լինի կրակով, այլ այն ինքնուրոյն և տարօրինակ եղանակով, որ գործ են դնում ձեզ արդէն յայտնի Աւանց գիւղի բնակիչները:

Մովի ափին դրանք ունին փորած բազմաթիւ քառակուսի ածուներ: Մի փոքրիկ առուով ծովի ջուրը բերում, կանգնեցնում են առաջին ածուի մօտ: Այդտեղ, մօտ արշին ու կէս բարձրութեան փայտերի վերայ շինւած է մի մաղ: Այդ ջուրը թիակով լցնում են քիչ քիչ այդ մաղը ու անցկացնում առաջին ածուն, այնտեղից էլ նա ման է գալիս, վարպետներին միայն յայտնի եղանակով, միւս մնացած չորս կամ հինգ ածուները, էլի յետ դալիս, էլի քամւում և այլն... Այդ ձևականութիւններից յետոյ մի քանի օր անցած, ամեն մի ածուի վերայ մնում են չոր աղի շերտեր դառը սօղալի: Համով, որոնք և հաւաքւում են ու քարակա անունով (չէ՞ դա արդեօք «քորակ») ի վաճառ հանւում: Բարակը գործ են ածում ոչ միայն Վասպուրականում ու մօտակայ նահանգներում, այլ և Պարսկաստանում: Քաղաքացի ու դիւզացի կինը հաւասարապէս դնահատում են բարակի անփոխարինելի ծառայութիւնը սպիտակեղէն լւացքի հա-

մար, որից նա հանում է բոլոր կեղտերն ու լաքքաները (բծերը) և ձիւնի նման սպիտակացնում: Բարակ ունեցած ժամանակը սապոնը երկրորդական տեղ է բռնում և մի երկու անգամ միայն քսում սպիտակեղէնին: Աչքի առաջ ունենալով տեղական ազգաբնակութեան աղքատութիւնը և բարակի շափազանց էփանութիւնը, հեշտ է հասկանալ այդ ծովային աղի տնտեսական հազդին նշանակութիւնը: Բարակով է հանւում նաև մարդոց գլխի կեղտը ու պահւում անատունների անպատրաստ կաշիքն ու մորթիքը:

Վան եղած ժամանակս մի ծանօթ վաճառական ինձ պատմում էր, որ մի քանի տարի առաջ, ինքը Քիֆլիս գնալիս՝ մի կտոր բարակ է տարել և ցոյց տւել այնտեղ մի քանի «հասկացող ու գիտուն» մարդոց, որոնք, գտնելով նրա մէջ մեծ քանակութեամբ «սօղայ», խորհուրդ էին տւել ծանօթիս սկսել բարակի առուտուր Քիֆլիսի հետ: Վաճառականը մեծ փափագ ունէր հետևելու նրանց խորհուրդին, բայց իւր գործերի ձախորդ գնալու պատճառով ձեւք քաշեց այդ մտադրութիւնից: Այստեղ նրան հասկացրել էին, որ բարակը կը ծախւի ոչ միայն լւացքի, այլ և նրանից դեղագործական յայտնի սօղան հանելու համար:

Բայց բարակը կ'արտադրւէր անհամեմատ աւելի մեծ քանակութեամբ ու կը ծախւէր ամենաչնչին գնով, եթէ չը լինէր մի նշանաւոր խոշնդոտ: Բանն այն է, որ բարակ պատրաստելը մի գաղտնիք է և դարերից ի վեր յայտնի միմիայն Աւանց գիւղի բնակիչներին...

Ի՞նչ գաղտնիք ասես, որ հայն չը հանեց իր սրտից: Բայց Աւանցցի հայն պահեց իր բարակի գաղտնիքը...

Երբէք Աւանցցի բարակահանը աշակերտ չի պահի իր մօտ մի ուրիշ գիւղում ծնւածին և երբէք էլ ինքը չի գնայ ուրիշ գիւղերի համար, նրանց հաշուով, բարակ հանելու:

Սրանից մի քանի տարի առաջ Դանիէլ անունով մի շատ համակրելի վարդապետ (բնիկ Ալէքսանդրապօլցի, միաբան Վարազայ վանքի) վերանորոգեց Արճակի ս. Աստուածածին վանքը և կամեցաւ այդ Արճակու յայտնի լճակից, որ հինգ ժամ հեռու է Վանից, հանել լիշեալ բարակը: Ստուգւեցաւ, որ լճակի ջուրը շատ նման բաղադրութիւն ունի Վանայ ծովակի ջրին:

Սկսեցան երկար բանակցութիւններ Աւանցցիների հետ և նրանք մերժելով մերժեցին հայր սուրբի խնդիրը՝ որ և է պայմանով բարակի պատրաստելը ուսուցանելու վերջինին: Երկար թախանձանքներից յետոյ նրանք վճռեցին երեք մարդ ուղարկել իրանցից, որ վանքի համար բարակ հանեն լճակից, բայց այն պայմանով, որ ոչ հայր սուրբը և ոչ Արճակեցիք հետամուտ լինեն նրանց գաղտնիքին...

Նրանք ստանում էին միմիայն իրանց վարպետութեան, մշակութեան օրավարձը և ոչ այլ ինչ: Բայց մի տարուց յետոյ, Աւանց գիւղի համախօսական վճռով, այդ երեք վարպետները յետ կանչեցան և սուրբ Աստուածածին վանքը մինչև օրս էլ մնում է զրկած այդ կարևոր արդիւնքից...

Բայց չեմ կարծում, որ եթէ մի գեղեցիկ օր քիմիկոսները ձեռք զարկէին Վանայ ծովակին, — նրանք փնաս քաշէին Աւանցցիների մըրցումից:

Ի դէպ է այտեղ ասել, որ հայ նաւագործների, նաւավարների ու բարակահանների հայրենիք Աւանց գիւղը մի սքանչելի տեսարան է ներկայցնում իր զւարթ այգիներով, մաքուր, բարձրադիր տներով ու լայն փողոցներով Վանայ ծովակի ափին: Գիւղը ունի նաև, ի հարկէ, իր սեպհական արտերը, իր երկրագործներն ու այգեպանները, բայց նա՛ աւելի մի ծովափնեայ անգլիական փոքրիկ քաղաքի, քան մի հայկական գիւղի է նմանում: Նրա այգիներում կարելի է գտնել Վասպուրականի ամեն տեսակ բարեհամ պտուղները. իսկ նրա բնակիչների մէջ՝ անգլիացի նաւաստիների լուրջ, ինքնապաստան, անվեհեր ու անկեղծ սրտերը:

Աւանցը մի բոլորովին ուրիշ տեսակ նմուշ է լայնատարած Հայաստանի գիւղերում:

Վանայ ծովակը մեծ ազդեցութիւն ունի իր շրջակայ երկիրների օգի ու կլիմայի վրայ:

Նա մեզմայցնում է ու բարեխառնում Վասպուրականի խիստ ու չոր օդը՝ իր գոլորշիներով:

Նա մի անմահական զեփուռ է սփռում ամեն գիշեր՝ արևա-

մըտից յետոյ՝ Վասպուրականում, իսկ ամբողջ օր՝ արևածագից յետոյ՝ Մշոյ դաշտում:

Նա՛ իր կանոնաւոր քամիներից առաջացած այդ զեփիւռով՝ մաքրում, տանում է իր շրջակայքի թոզն ու կեղտը, օդի ամեն տեսակ ապականութիւնները:

Նա, իր համեստ կարողութեան չափ, թուլացնում է Հայաստանի սառնամանիքը ու ևս աւելի զովացնում նրա հրաշալի, զւարթարար ամառները:

Նա, միացած իր շրջակայքի պերճ ու շռայլ բուսականութեան հետ, մի Եդեմական դրախտի է փոխարկում հին Հայաստանի մի շատ կարևոր մասը:

Այս բոլորից յետոյ ես կը ցանկայի խօսել նաև այն ազդեցութեան մասին, որ արել է Վանայ ծովակը իր Ախթամար, Կտուց, Լիմ և Առտէր կղզիներով՝ իրան շրջապատող ժողովուրդների վրայ, բայց այդ, ինչպէս նաև չիշեալ կղզիների նկարագրութիւնը, ես վերապահում եմ իմ յաջորդ գրած քննարկին:
